

Inhoud

- Inleiding 9
- 1 De vorming van de Lage Landen en de vroegste bewoners tot 5300 voor Christus 17
- 2 Landbouw en de eerste huizen en dorpen 5300 tot 57 voor Christus 41
- 3 Romeinse forten, nederzettingen en andere noviteiten 57 voor Christus tot 200 65
- 4 Handelsplaatsen en kloosters in de gouwen van het Frankische Rijk 200 tot 900 91
- 5 Polders, steden en kastelen in de hoge middeleeuwen 900 tot 1300 117
- 6 Hanzesteden en het platteland in de Bourgondische Nederlanden 1300 tot 1500 145
- 7 Renaissance en de Opstand: architectuur, steden, land en water 1500 tot 1600 171

- 8 Classicisme en groei versus barok en krimp in de gedeelde Nederlanden
1600 tot 1700 195
- 9 Hollandse stagnatie, Oostenrijkse bloei en Franse ‘bevrijding’
1700 tot 1815 223
- 10 Kanalen, spoorwegen, urbanisatie en ‘nieuwe’ bouwstijlen
1815 tot 1914 249
- 11 Snelwegen, schaalvergroting, suburbanisatie en modern bouwen
1914 tot 2000 281
- 12 Krimp, klimaatverandering en de nevelstad van de toekomst na 2000 327
- Nawoord 349
Literatuur 351
Herkomst van de afbeeldingen 361
Taalkundige termen 365
Zaakregister 371
Naamregister 389

Inleiding

‘God schiep de aarde, maar de Hollanders schiepen Holland’ is een veelgehoorde zegswijze, ook in de ons omringende landen. Hoewel over beide delen van dit aan Voltaire toegeschreven citaat te twisten valt, is het een feit dat zowel Nederland als België niet zomaar gevormd is door de natuur. Sterker nog, als de elementen hun gang waren gegaan, was er op deze plek in Europa helemaal niet zoveel bewoonbaar land ontstaan, laat staan een van de dichtst bevolkte delen van het continent.

Toch past de inwoners van de Lage Landen vooral enige bescheidenheid, want het menselijk ingrijpen kende heel wat tegenslagen. Bovendien dateert deze bemoeienis voornamelijk van de laatste tweeduizend jaar. Achtduizend jaar daarvoor, aan het eind van de laatste ijstijd, was de Noordzee in de verste verte niet te bekennen en lag hier een kale zand- en grasvlakte. Die werd slechts onderbroken door rivier- en beekdalen en door lage stuwwallen die de gletsjers uit het noorden hadden opgeworpen. Ook toen zagen de jagers en verzamelaars dus al ‘breede rivieren traag door oneindig laagland gaan’. Alleen de populieren uit het bekende gedicht van Hendrik Marsman ontbraken nog, net als de overige onderdelen van het Hollandse landschap:

en in de geweldige
ruimte verzonken
de boerderijen
verspreid door het land,

boomgroepen, dorpen,
geknotte torens,
kerken en olmen
in een grootsch verband.

Maar juist met dat grootse, georganiseerde verband zijn onze voorouders beroemd geworden, daaraan wordt de cultuur herkend. Toen de zee deze regio rond 6500 voor Christus eenmaal bereikte, werd aanpassing pure noodzaak. In een chaotisch deltag gebied kwam het water niet meer alleen via de rivieren en van boven (en van onderen, maar daarover later meer), maar vooral vanuit het noorden en westen. De beroemde regels van Jacques Brel (in de vertaling van Ernst van Altena) gaan ook moeiteloos op voor prehistorisch Vlaanderen:

Wanneer bij eb het strand woest is als een woestijn,
en natte westenwinden gieren van venijn,
dan vecht mijn land, mijn vlakke land.

[...]

Wanneer de noordenwind de vlakke vierendeelt,
wanneer de noordenwind er onze adem steelt,
dan kraakt mijn land, mijn vlakke land.

Dat kraken en vechten heeft er uiteindelijk voor gezorgd dat de lage delen van het huidige Nederland en België steeds leefbaarder werden. En daarmee werd zowel onze bewoningsgeschiedenis als onze cultuur bepaald. De eerste terpen en sloten die de Germanen hier in de ijzertijd aanlegden, waren nog weinig succesvol, maar contact met de hoogstaande cultuur van de Romeinen zorgde voor vooruitgang, ook in de bewerking van het landschap en de vorming van nederzettingen. In de middeleeuwen ontstonden in Vlaanderen de eerste echte steden, later gevolgd door het noorden. Ook kwamen er voor het eerst democratische

organisaties tot stand: de waterschappen, opnieuw uit nood geboren. Weer was er veel contact met andere culturen, met name de Franse, en de renaissance had ook gevolgen voor het uiterlijk van stad en land.

Daarna was de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gedurende een zeer korte periode een uiterst succesvolle natie. Andere culturen konden in die tijd juist profiteren van vondsten van hier: polders en grachten werden volop geëxporteerd, zelfs naar Rusland en het oosten van Azië. Die Gouden Eeuw (of preciezer: decennia) betekende ook de breuk tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, waardoor de culturen zich lange tijd divergerend hebben kunnen ontwikkelen. Nu is Nederland vooral het nuchtere kennisland, van de weg- en waterbouwers die zelfs in Dubai of Hongkong hun brood verdienen met de alhier opgedane expertise, terwijl het land zelf steeds meer vastloopt in de file. En België is het bourgondische, gemoedelijke land, met zijn prachtige steden en landschappen, dat door de taalgrens die het land doorsnijdt, echter bijna onbestuurbaar lijkt.

We zouden haast vergeten dat beide landen qua cultuur lange tijd juist veel gemeen hadden. Een belangrijk aspect daarbij is dat er altijd veel culturele invloed van buitenaf geweest is. De Lage Landen hebben niet alleen uiteenlopende landschapstypen gekend, maar ook veel verschillende volken zien komen en gaan: van Kelten en Germanen tot Romeinen, en van Fransen tot Engelsen en Duitsers, soms vreedzaam en soms iets minder zachtzinnig. Net zoals de landschappelijke situatie noopte tot aanpassingen die vervolgens het bewoningspatroon bepaalden, werden al die externe invloeden ook opgenomen en zo 'van ons'. En daarmee zichtbaar in onze leefomgeving, of het nu om Franse boulevards ging, om Duitse autobanen of om Amerikaanse carports.

Het mooie is dat we die culturele ontwikkeling niet alleen om ons heen kunnen zien, maar ook kunnen horen. Voor al die oude

en nieuwe verworvenheden die het deltagebied van Rijn, Maas en Schelde gedurende vele eeuwen bewoonbaar hebben gemaakt, kennen we immers woorden. En nog mooier is dat de geschiedenis van die woorden vaak parallel loopt aan de cultuurhistorie. Daarom wordt in dit boek de geschiedenis van de bewoning en het landschap van Nederland en België verteld aan de hand van de woorden die daar gedurende vele eeuwen voor gebruikt zijn. Juist de combinatie van bewoningsgeschiedenis en woordhistorie kan ons een uniek inzicht geven in de ontwikkeling van onze cultuur.

Net zoals goede vindingen uit het buitenland worden overgenomen, worden woorden namelijk geleend uit andere talen, vaak zelfs tegelijkertijd met het nieuwe verschijnsel. Maar dat gebeurt uiteraard alleen als zo'n cultuur (en daarmee de taal) een hoog aanzien heeft. Toch is ongeveer zeventig procent van de Nederlandse ongelede (niet-samengestelde) woorden afkomstig uit een andere taal. Deze relatief jonge *leenwoorden* zijn een duidelijk bewijs voor de externe invloed op onze cultuur (alle taalkundige termen worden achterin dit boek uitgelegd). Tegenwoordig zien we vooral Engelse leenwoorden, maar vroeger, ten tijde van het zogenoemde Middelnederlands (1200 tot 1500) en het Vroegnieuw-nederlands (1500 tot 1700) kwamen ze vooral uit het Frans. De oudste fase van het Nederlands noemen we Oudnederlands (700 tot 1200). In die periode was het middeleeuws Latijn een belangrijke brontaal. De levende versie van die taal had vanwege de hoogstaande Romeinse cultuur op zijn beurt grote invloed op de 'voorvader' van het Nederlands, het Germaans.

Omdat er geen geschreven bronnen zijn overgeleverd, weten we niet precies hoe die taal eruit heeft gezien. Maar op basis van de verschillen en overeenkomsten tussen de diverse Germaanse 'nazaten' – Nederlands, Fries, Engels, Duits en de Scandinavische talen – is het wel mogelijk gebleken te reconstrueren welke woorden gebruikt moeten zijn door de volken die vanaf 1000 voor

Christus leefden in Zuid-Scandinavië en zich daarna verspreiden over Noordwest-Europa. Omdat het reconstructies betreft, zijn het geen echte woorden maar ‘vormen met een betekenis’. Ze worden aangeduid met een asterisk, ten teken dat ze niet werkelijk in teksten zijn aangetroffen, en eindigen vaak op een streepje, omdat de uitgang voor de reconstructie niet ter zake doet. Zo is **hunda-rada-* niet alleen de Germaanse oervorm van het Nederlandse *honderd*, maar ook van het Duitse *hundert*, het Engelse *hundred* en het Zweedse *hundra* (uitgelegde woorden worden in dit boek cursief gedrukt en zijn terug te vinden in het register).

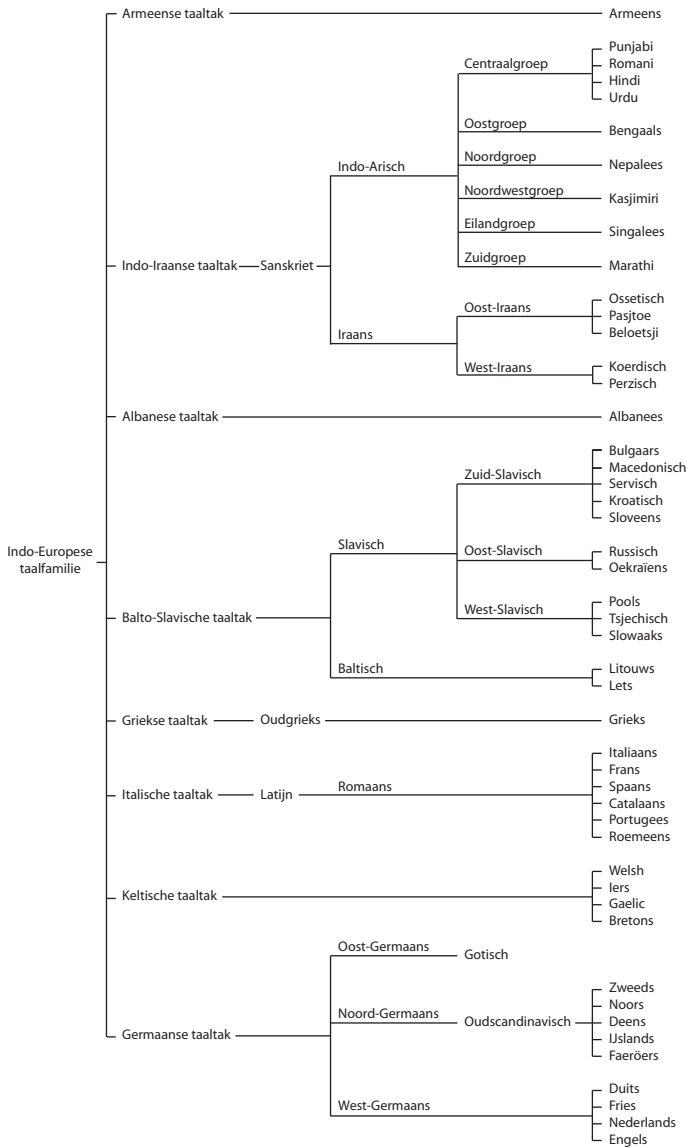
In veel gevallen kunnen de Germaanse vormen nog verder terug in de tijd worden gevolgd. Dat is mogelijk omdat we weten dat het Germaans samen met andere taaltakken, zoals de Keltische en de Romaanse (eigenlijk de Italische, inclusief hun voorloper het Latijn), maar ook de Balto-Slavische en de Indo-Iraanse, één grote taalfamilie vormt: die van de Indo-Europese talen. Uiteraard liggen de vormen uit die talen verder uit elkaar, maar toch blijken er vaste onderlinge zogeheten klankwetten te gelden, die in dit boek op verschillende momenten aan bod zullen komen. Zo zijn het Germaanse **hunda-*, het Franse *cent* (Latijn *centum*) en het Iraanse *satem* wonderbaarlijk genoeg allemaal te herleiden tot het eerste deel van de bijna onuitspreekbare Indo-Europese vorm **(d)kjm̥tóm dékjm̥t*, letterlijk ‘tiende tien’ of ‘tien tientallen’. Het wekt weinig verbazing dat dergelijke vormen in de loop der eeuwen eenvoudiger zijn geworden. Ongeveer twintig procent van onze huidige ongelede woordenschat is op die manier terug te redeneren tot het Indo-Europees. We noemen ze *erfwoorden*.

De gedeelde herkomst verklaart ook waarom we zo ver terug in de tijd kunnen kijken naar talen die zo ver uiteenliggen. Waarschijnlijk begonnen de Indo-Europeanen zich vanaf 4000 voor Christus vanuit het tegenwoordige Zuid-Rusland in een grote volksverhuizing te verspreiden, eerst richting India en na 2000 voor Christus ook naar Europa (vandaar hun naam). De In-

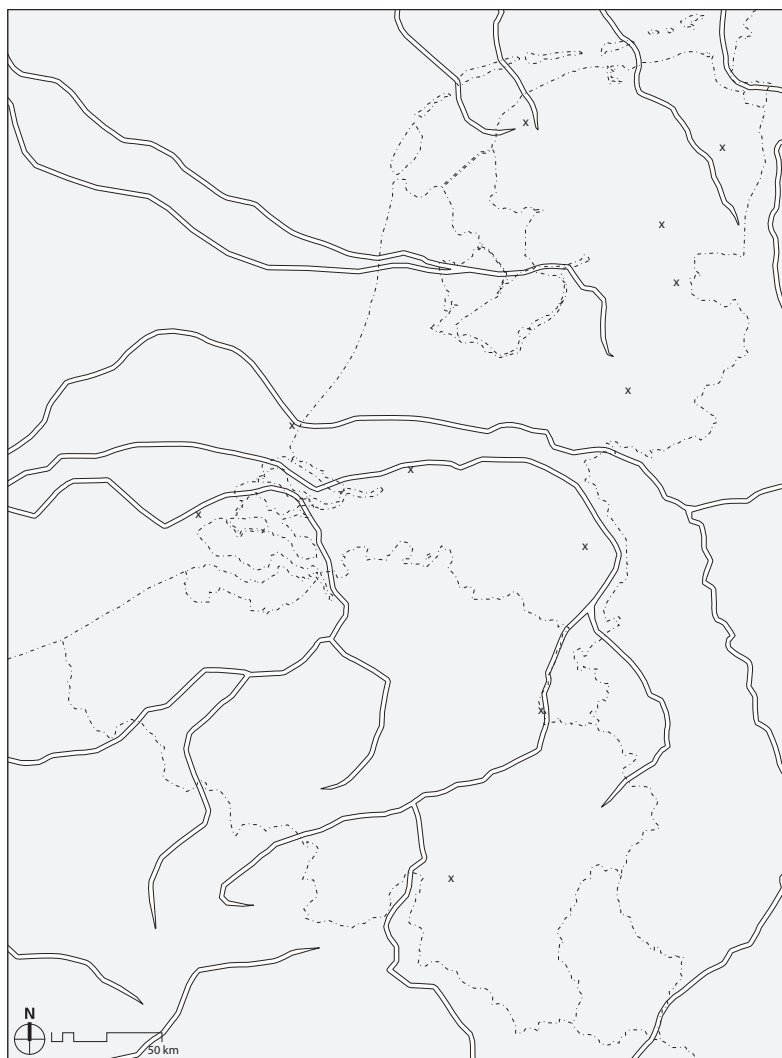
do-Europeanen hadden grote invloed: op enkele talen na – zoals het Fins, het Hongaars en het Baskisch – zijn alle huidige talen in Europa Indo-Europees.

Op hun tocht kwamen de Indo-Europeanen uiteraard al aanwezig volken tegen, die onbekende, voor-Indo-Europese talen spraken. Juist uit de vermenging met die talen ontstonden op verschillende plekken de afzonderlijke taaltakken, zoals de Germaanse in het zuiden van Scandinavië en de Keltische rond de Alpen. Maar opvallend genoeg bleven sommige handige woorden uit de oorspronkelijke talen (en mogelijk ook andere eigenschappen als klemtonen) bestaan, tot op de dag van vandaag. Deze zeer oude woorden vormen ongeveer tien procent van de ongelede woordenschat. Ze worden *substraatwoorden* genoemd, letterlijk woorden uit een taal van ‘onder het plaveisel’, dus eigenlijk een soort supererfwoorden. Meestal zijn het korte woorden die slechts in een paar talen of taaltakken voorkomen en behoren tot specifieke betekenisvelden, zoals de houtbewerking en het huishouden of de flora en de fauna.

En zo komen we als vanzelf weer terug bij het ‘woeste en ledige’ landschap waarin onze verste voorouders van net na de laatste ijstijd bivakkeerden. Uit hun tijd en daarvoor is uiteraard geen enkele taal overgeleverd. Bij die periode zullen we ons moeten behelpen met woorden die we momenteel gebruiken voor zaken waarvan we vermoeden dat ze hun leefomgeving bepaalden. Maar al snel zullen we op onze reis naar het heden dingen gaan herkennen, zowel in de werkelijkheid als in woorden. En dat allemaal dankzij een kruisbestuiving van de cultuurhistorie en de etymologie, de studie naar de ontwikkeling van de woordenschat qua vorm en betekenis. Hierover schijnt dezelfde Voltaire ooit gezegd te hebben: ‘De etymologie is een wetenschap waarin klinkers niets betekenen en medeklinkers bijna niets.’ Ook deze uitspraak zal door het lezen van dit boek hopelijk enigszins genuanceerd worden.

Overzicht van de voornaamste taaltakken en talen binnen de Indo-Europese taalfamilie.

Kaart van de Lage Landen na de laatste ijstijd, rond 9000 voor Christus, met de huidige landsgrenzen (stippellijn) en enkele archeologische vindplaatsen (kruisjes). In deze periode lag de Noordzee geheel droog en werd het land doorsneden door brede rivieren. De mens had nog geen vaste verblijfplaats.

De vorming van de Lage Landen en de vroegste bewoners

tot 5300 voor Christus

In welk jaar begon de bewoning van het huidige België en Nederland? Op deze vraag bestaat geen eensluidend antwoord. Zeker is wel dat onze streken lang niet altijd bewoonbaar zijn geweest. Gedurende lange perioden was het er simpelweg veel te koud. In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar de eerste bewoners en zullen we zien hoe het landschap dat nu zo karakteristiek is voor België en Nederland in vele duizenden jaren tot stand is gekomen.

Hoewel dit boek over de nauwe samenhang tussen woorden, natuur en cultuur gaat, is die relatie voor de oudste geschiedenis op zijn zachtst gezegd duister. We weten namelijk weinig van hoe en wanneer taal is ontstaan – veel minder dan van het ontstaan van de aarde. Laat staan dat we weten welke woorden de eerste mensachtigen gebruikten. Dat komt omdat we geen geschreven bronnen hebben van voor circa 3500 voor Christus, en voor de Lage Landen zelfs niet van voor 57 voor Christus.

Dat is precies de reden waarom dit tijdvak de *prehistorie* genoemd wordt. Het is de periode vóór (oorspronkelijk het Latijnse voorvoegsel *prae*) de *historie*, een leenwoord uit het Frans dat eerst zowel ‘geschiedenis’ als ‘verhaal’ kon betekenen. Via het Latijn gaat het terug op het Griekse *historiā*, letterlijk ‘wetenschap, kennis’. Je zou het niet zeggen, maar dit woord is via de gemeenschappelijke Indo-Europese vorm **weid-* verwant met ons *weten* (in het Grieks viel de *w* weg en kwam er voor de *d* een *s* bij).

Maar zoals opgemerkt dateert het Indo-Europees van ‘slechts’

ongeveer 5000 jaar geleden, terwijl de eerste sporen van menselijke bewoning in onze omgeving vermoedelijk bijna 400 000 jaar oud zijn. Van de tijd daartussenin kunnen we geen woorden reconstrueren en zullen we het moeten doen met woorden van later datum, voor zaken die destijds de bewoning bepaalden. De meest bepalende factor was *land*, dat er gedurende de prehistorie altijd was, maar zoals de kaarten aan het begin van dit en het volgende hoofdstuk laten zien niet steeds op dezelfde plek. Het woord *land* heeft echter al eeuwenlang zo goed als dezelfde vorm. In het Germaans luidde het **landa-* en het feit dat het niet-Indo-Europese Baskisch het woord *landa* ‘veld’ kent, is een aanwijzing dat het een substraatwoord is. Ouder dan 5000 jaar dus, en dat geldt voor veel woorden die we in dit hoofdstuk zullen tegenkomen.

De andere bouwsteen van de aarde, *water*, is wel een erfwoord. De Germaanse vorm **wat-r* klinkt zelfs hetzelfde als de onze, en ook de stap naar het Indo-Europese **uód-r* is niet al te groot. *Water* is overigens ook een woord dat al extreem vroeg in het Nederlands opduikt. Lang voordat er in de volkstaal geschreven werd, vinden we al lokale woorden in Latijnse teksten. Een voorbeeld uit een Utrechtse oorkonde uit 709 is *watrischafo*. Dit is het huidige *waterschap*, dat destijds alleen ‘waterbron, drinkplaats voor vee’ betekende, of letterlijk ‘geschapen water’. Op vergelijkbare wijze had de samenstelling *landschap* oorspronkelijk de betekenis ‘gebied binnen door een landsheer geschapen grenzen’.

Tussen de middeleeuwse veehouders of edellieden en de eerste prehistorische mensachtigen gaapt echter een gat van duizenden eeuwen, dat alledaagse woorden moeilijk traceerbaar maakt. Zo weten we bijvoorbeeld wel dat ons huidige woord *mens* voortkomt uit het Germaanse **mann-iskan-*, letterlijk ‘het menselijke’, want pas later ging *man* specifiek iemand van het mannelijke geslacht aanduiden. Maar over de herkomst van het woord *man* zijn etymologen het niet eens. Sommigen relateren het aan

de Germaanse god Mannus, die dan als een soort oermens beschouwd moet worden. Anderen voeren het via ingewikkelde klankwetten terug op het Indo-Europese **gjem-* ‘aarde, aardbewoner’. Van deze Indo-Europese vorm zijn in ieder geval wel ons *bruidegom* (‘man van de bruid’) en het Latijnse *homō* ‘mens’ afkomstig (niet te verwarren met het Griekse voorvoegsel *homo-* ‘zelfde’).

Het woord *homo* treffen we aan in alle wetenschappelijke namen voor mensachtigen. Een vroeg voorbeeld is de *homo erectus*, Latijn voor ‘opgerichte mens’. Deze mensachtige leefde tussen 1,9 miljoen en 400 000 jaar geleden en het was de eerste soort die het Afrikaanse continent verliet. Nederland en België heeft hij echter nooit bereikt. Dat is misschien ook niet zo vreemd als we bedenken dat er tussen 470 000 tot 420 000 jaar geleden een ijstijd plaatsvond. Hierin kwam het zogenoemde landijs vanuit Scandinavië tot in Noord-Nederland, en tevens tot aan de Duitse rivier de Weiße Elster. Hieraan dankt deze ijstijd zijn naam, namelijk *elsterien*.

Het woord *ijs* gaat net als Engels *ice* en Duits *Eis* terug op het Germaanse **īsaz*, maar omdat vergelijkbare vormen in het Indo-Europees ontbreken, is het waarschijnlijk een ouder woord uit een Noord-Europese substraattaal. Een ander woord voor ijstijd is *glaciaal*, een negentiende-eeuws neologisme dat gebaseerd is op het Latijnse *glaciālis* ‘ijzig, bevroren’, een afleiding van *glaciēs* ‘ijs’, waarvan via het Zwitserduits ook ons woord *gletsjer* afkomstig is.

Van het landschap uit het elsterien is weinig overgebleven, omdat twee latere ijstijden de restanten als het ware hebben opgeruimd. Wel zijn de gletsjers uit het elsterien ervoor verantwoordelijk dat de belangrijkste rivier van de Lage Landen, de *Rijn* (van Indo-Europees **rei-* ‘stromen’), zijn loop naar het westen afboog. Het woord *rivier* mag dan heel Nederlands klinken, het is pas in de middeleeuwen ontleend aan het Oudfranse *riviere*. Aangezien

het Frans zich als Romaanse taal heeft ontwikkeld uit het Latijn, kan dit woord worden herleid tot een Latijnse vorm, in dit geval een zelfstandig gebruikte variant van *rīpārius* ‘bij de oever gelegen’ (een afleiding van *rīpa* ‘oever, kust’, waaruit het Franse woord *rive* voortkomt).

In het zogeheten *interglaciaal* dat op het elsterien volgde, nam de temperatuur toe en door het smelten van het ijs liep de Noordzee weer vol. Ook van het woord *zee* wordt aangenomen dat het een substraatwoord is uit een voor-Indo-Europese taal. Opvallend is dat de Germaanse vorm **saiwi-* nog zowel ‘meer’ als ‘zee’ kon betekenen. In de Noord-Germaanse talen is de eerste betekenis blijven bestaan (bijvoorbeeld Deens *sø* ‘meer’) en in de West-Germaanse talen juist de tweede (Engels *sea*, net als bij ons). Het Duits is binnen de West-Germaanse talen een uitzondering: *See* betekent ‘meer’ (behalve in het uit het Nederlands afkomstige *Nordsee*).

Ons erfwoord *meer* gaat terug op het Germaanse **mari-*, dat ook ‘meer’ én ‘zee’ betekende en verwant is met Latijn *mare* ‘zee’ (waaruit zich het Franse *mer* ontwikkelde). In het Nederlands, Fries (*mar*) en Engels (*mere*, alleen in dichtertalige taal) bleef uiteindelijk alleen de betekenis ‘binnenzee, waterplas’ over, terwijl het Duitse *Meer* juist weer ‘zee’ betekent.

Tot waar de zee tijdens dit interglaciaal precies kwam, is onbekend. Wel weten we dat in deze periode hier voor het eerst soorten mensachtigen leefden. Ze waren voortgekomen uit de homo erectus en hadden een vrij kort en zwaargebouwd postuur. Naar de plek waar de eerste overblijfselen in 1856 werden gevonden, het Neanderthal bij Düsseldorf, wordt deze soort de *homo neanderthalensis* (of kortweg *neanderthaler*) genoemd. Lange tijd werd aangenomen dat de tussen 300 000 en 30 000 jaar geleden levende neanderthalers ook de eerste mensachtigen in Nederland en België waren. Zo zijn er in het Maasdal sporen gevonden die ongeveer 250 000 jaar oud zijn geschat. Maar in 2010 werden

bij Woerden bewerkte vuurstenen gevonden met een ouderdom van minstens 370 000 jaar. Deze moeten zijn gebruikt door een soort die 500 000 tot 200 000 jaar geleden voorkwam, de langere *homo heidelbergensis*, genoemd naar de eerste vondst uit 1907 bij Heidelberg.

Vermoedelijk leefden de *homo heidelbergensis* en de neanderthalers landinwaarts op hoge gronden, waar ze op wild jaagden. Het werkwoord *jagen* gaat net als *jacht* opnieuw terug op een voor-Indo-Europees woord. Bij de *jacht* gebruikten ze *speren*, waarschijnlijk ook een substraatwoord. Het is verwant met *spar* ‘boomstam, paal’, later ‘naaldboom’. Het verschijnsel dat twee woorden dezelfde medeklinkers hebben en een andere klinker, noemen we met een Duits woord *ablaut*, een term die we nog veel vaker zullen tegenkomen.

Omdat men afhankelijk was van de *jacht*, besloeg het leefgebied van een bepaalde groep mensachtigen noodgedwongen een enorm oppervlak. Ze leefden dus niet op een vaste plek maar waren *nomaden*. Dit woord gaat via het Frans terug op het Latijnse *nomas* (tweede naamval *nomadis*), dat ‘rondtrekkende herder’ betekent. Eigenlijk klopt de aanduiding dus niet, want het houden van vee was nog onbekend. Uit de analyse van botresten blijkt wel dat de eerste mensachtigen niet alleen van de *jacht* leefden, maar ook aan *kannibalisme* deden. Dit woord is eveneens van later datum, want het Spaanse leenwoord *kannibaal* is afkomstig uit de dagboeken van Columbus. Hierin beschreef hij de volken in het Caribisch gebied en daarvoor gebruikte hij woorden als *caribales* en *canibales* door elkaar.

De resten van botten en werktuigen wijzen er ook op dat mensachtigen bij elkaar leefden in tijdelijke *kampen*. Deze benaming voor een ‘verblijf in het open veld’ gebruiken we overigens pas sinds de late middeleeuwen, aanvankelijk in een militaire context. Het woord is ontleend aan het Noord-Franse *camp*, dat teruggaat op Latijn *campus* ‘veld’. *Kamp* bestond al wel langer in

het Nederlands, in twee betekenissen die beide rechtstreeks ontleend werden aan het Latijn: ‘strijd(perk)’ en ‘akker’ (bijvoorbeeld in de plaatsnaam *Camperduin*), beide als uitbreiding van de grondbetekenis ‘veld’.

Ook van deze kampen en het interglaciale landschap is door de latere ijstijden weinig over. Met name de voorlaatste ijstijd *saalien*, tussen 240 000 en 130 000 jaar geleden, heeft het landschap van Nederland sterk beïnvloed. In dit naar de Duitse rivier de Saale genoemde glaciaal schoof het landijs met een snelheid tot wel 100 meter per jaar vanuit het noorden door tot in Midden-Nederland. De Utrechtse Heuvelrug, de Veluwe en het Montferland zijn hiervan het best zichtbare resultaat, de zogenoemde *stuwwallen*. Deze samenstelling laat goed zien hoe deze verhogingen in het vlakke land gevormd zijn: het zijn *wallen* of ‘aarden verhogingen’ die door de gletsjers zijn *gestuwd* (van Germaans **stōwōn*- ‘samenduwen’). Het woord *wal* hebben we in de Romeinse tijd ontleend aan het Latijnse *vallum*, dat destijds werd uitgesproken met een *w*.

Onder de gletsjers werd het landschap juist naar beneden gedrukt. Hierdoor ontstonden laagtes die we glaciële *bekkens* noemen. Het woord *bekken* is ontleend aan het Latijnse *baccinum* en betekende oorspronkelijk ‘kom’. De betekenissen ‘muziekinstrument’ en ‘lichaamsdeel’ zijn pas opgetekend in de zeventiende eeuw. Een glaciaal bekken dat nog goed zichtbaar is, is de Gelderse vallei.

Een ander overblijfsel uit het saalien is de op Texel, Wieringen, Urk en in het Land van Vollenhove, Gaasterland en Drenthe aanwezige grove grondsoort *keileem*. Zoals het woord al aangeeft, is dit een combinatie van leem en keien, samen met grind en zand. Het erfwoord *kei* betekende oorspronkelijk ‘wigvormige steen’ – het is namelijk verwant met *keg* en *kegel*. Ook de grondsoort *leem* is een erfwoord, met als grondbetekenis ‘slijk, modder’, en

De Hoge Berg is met 15 meter boven NAP het hoogste punt van de *keilembult* op het waddeneiland Texel.

ablautend (met een andere klinker) verwant met *lijm* ‘plakmiddel’, oorspronkelijk ‘kalk’. *Grind* en *zand* laten taalkundig precies zien wat ze zijn: ze gaan beide terug op Germaanse vormen voor ‘fijnwrijven’ en ‘verbrijzeld’, namelijk **grindan-* en **sam(a)da-*.

Het basismateriaal van deze processen is uiteraard steen. Dat werd door het landijs van het saalien ook in groot formaat hiernaartoe meegevoerd: zie de enorme zwerfstenen in bijvoorbeeld Amersfoort, Utrecht en op Rottum. *Steen* is een erfwoord dat teruggaat op de Indo-Europese werkwoordstam **stei-* ‘stollen, hard worden’. Juist deze laatste eigenschap stelde de eerste mensachtigen in staat werktuigen van steen te maken en daarom wordt de periode tot 4000 jaar geleden (in Europa) de *steentijd* genoemd.

Van groot belang was het materiaal vuursteen, dat enerzijds gemakkelijk in scherven te winnen was, maar anderzijds hard genoeg was als werktuig. *Vuursteen* dankt zijn naam natuurlijk aan

het feit dat het *vuur* kan produceren, een woord dat teruggaat op het Germaanse **fūr-*. De Indo-Europese grondvorm **pé-u-* legt hier een interessante parallel bloot: ons *vuur* is via deze vorm namelijk verwant met het Griekse *pūr*, waarvan ook ons woord *pyromaan* komt. De klankwet die ervoor heeft gezorgd dat de Indo-Europese *p-* in het Germaans een *f-* heeft opgeleverd (en in het Nederlands uiteindelijk een *v-*) zullen we nog verschillende keren tegenkomen. Samen met enkele andere klankveranderingen staat deze bekend als de Eerste Germaanse klankverschuiving of ook wel Wet van Grimm, omdat hij in 1822 werd uitgewerkt door Jakob Grimm, bekend sprookjesschrijver en vooraanstaand taalkundige.

Uiteraard was steen niet alleen handig als werktuig, maar diende het ook voor de nodige beschutting, in de vorm van *holen* en *grotten*. Deze woorden zijn nu zo goed als synoniem, maar ze hebben een geheel andere historie. *Hol* is een erfwoord dat samenhangt met woorden als *onverholen* en *verhullen*, die via het Germaanse **helan-* allemaal teruggaan op de Indo-Europese werkwoordstam **kjel-* ‘bedekken, verbergen’. Diezelfde betekenis had de Indo-Europese werkwoordstam **kreu-*, waarvan de Griekse afleiding *krúptein* ‘verbergen’ verantwoordelijk is voor verschillende leenwoorden in het Nederlands.

Allereerst bestond in het alledaagse Latijn – het zogenoemde Volkslatijn – het woord **crupta* ‘onderaardse gang’, dat in de Romeinse tijd werd ontleend in het Germaans, waarna twee klankwetten het woord vervormden: eerst tot *krofte* (*pt* werd *ft*) en uiteindelijk tot ons *krocht* (*ft* werd *cht*). Vervolgens werd in de middeleeuwen het klassiek-Latijnse woord *crypta* via het Kerklatijn ontleend als *crypte* ‘ondergrondse kerkruimte’. En pas in de zestiende eeuw bereikte het woord *grot* ons via de tuinarchitectuur uit Italië, waar *grotta* de voortzetting was van het Volkslatijnse **crupta*. In *krocht*, *crypte* en *grot* is de oorspronkelijke betekenis enigszins naar de achtergrond verdwenen, maar in het

hedendaagse *cryptogram* of de moderne *encryptietechnieken* is het ‘verborgen’ karakter van de grondvorm nog goed zichtbaar.

Zich verbergen was tevens wat de eerste bewoners van onze streken deden in de door de natuur gevormde holen en grotten, tenminste in het zuidoosten. Hier bevond en bevindt zich namelijk het Rijns Massief, een laaggebergte dat sterk afwijkt van de lage delen van België en Nederland. Het is niet alleen gevormd door de relatief jonge afzettingen die zijn meegevoerd door ijs, zee en rivieren, maar heeft ook veel oudere gesteenten aan het oppervlak, zoals *leisteen*. Het woord *lei* bestaat alleen in het Nederlands en het Duits. Waarschijnlijk is het een Keltisch leenwoord, dat is overgenomen van de Kelten die rond 700 voor Christus in de Ardennen en de Eifel woonden. In die streken leefden in de oude steentijd dus al mensachtigen in grotten. Bekende vindplaatsen aan de rand van de Belgische Ardennen zijn de grotten van Spy en de grotten van Goyet, in de buurt van Namen.

In de *grot* van Spy aan de rand van de Belgische Ardennen zijn bewoningssporen van *neanderthalers* gevonden.